

Jacek Woźny

PRZESTRZEŃ CMENTARZYSK PRADZIEJOWYCH W TEORII I PRAKTYCE ARCHEOLOGICZNEJ

Słowa kluczowe: cmentarzyska, pradziejowe, przestrzeń, archeologia
Keywords: burial grounds, prehistory, space, archaeology

Waloryzacja symboliki śmierci i losów ludzi zmarłych w ujęciu wspólnotowym prowadzi do rozpatrywania miejsc grzebalnych jako rezultatu określonej formy przekonań zbiorowych. Przestrzeń cmentarzysk rozumiana jest w tym wypadku analogicznie z kategorią społeczną, kreowaną na ponadjednostkowym poziomie¹. Odległość regulująca stosunek dwóch dowolnych miejsc względem siebie jest jednym z elementarnych sposobów doświadczania otoczenia. Partnerom aktu komunikacyjnego ukazuje się ona jako przeszkoda zmuszająca do odpowiednich działań. Odczuwanie odległości odpowiada równocześnie zestawowi norm dla tego rodzaju przekonań zbiorowych, obowiązujących w danym społeczeństwie. Dystans oddzielający dwie związane ze sobą jednostki tworzy wyliczony liczbowo fakt fizyczny. Ponieważ jednak odległość przybiera różne znaczenia w odmiennych sytuacjach społecznych, jej pomiar ustala już nie cechy pewnego znaczenia fizycznego (dystansu), lecz cechy interpretacji semantycznej tego zdarzenia. Wyliczona odległość staje się elementem pewnego systemu znaczeń². Odmierzanie rozciągłości i podziałów przestrzeni cmentarzysk pradziejowych musi uwzględniać aspekty społecznego kreowania dystansu, uwarunkowane przynależnością zmarłych do elementarnych przejawów świętej wspólnoty małżeństwa, rodziny, rodu, plemienia³. Przestrzeń przekształca się w miejsce dopiero wówczas, gdy zostaje zajęta przez człowieka oraz objęta ustalonymi systemami lokalizacji i odległości. Podobne reguły dotyczą funkcjonowania całych obszarów grzebalnych, jak i relacji pomiędzy poszczególnymi pochówkami w ich obrębie⁴.

Badania pradziejowych cmentarzysk ciałopalnych wprowadzają niejednokrotnie sugestie o społecznych determinantach ich podziałów przestrzennych⁵. Na nekropolach wczesnołużyckich typowym zjawiskiem było rozmieszczenie grobów na znacznej przestrzeni, z zachowaniem stosunkowo dużych odstępów pomiędzy nimi. Miało to wynikać zarówno ze specyfiki lokalnej, jak i wyjątkowej zwartości chronologicznej cmentarzysk z III okresu epoki brązu. Znaczenie odległości między grobami w kształtowaniu układu nekropoli podkreślono w badaniach grupy tarnobrzeskiej. Na jej terenach zaobserwowano charakterystyczne zagęszczenia pochówków na cmentarzyskach, uznane za regionalny wskaźnik tradycji pogrzebowej na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (np. Pysznica, Zbydniów, Gorzyce, Kosin, stan. II)⁶. Za wyznacznik specyfiki cmentarzysk lateńskich uznano z kolei odstęp między grobami kloszowymi w Warszawie-Henrykowie. Pochówki podkloszowe występowały tam w większych odległościach od siebie aniżeli groby ciałopalne kultury łużyckiej⁷. Publikacje, w których poświęcono uwagę wyjaśnieniu rozmiarów dystansu między pochówkami należą do rzadkości. Zagadnienie to uwzględnił Leon Łuka w monografii cmentarzyska z Czarnkowa datowanego na IV-V okres epoki brązu. Stwierdził on, że choć minimalne odległości między grobami wynosiły niekiedy zaledwie 30-40 cm, to przeważał dystans 1,0-1,5 m, wzrastający na peryferiach nekropoli czarnkowskiej do kilku metrów. Jak zauważył Leon Jan Łuka, pod względem zróżnicowania tych odległości cmentarzysko z Czarnkowa odbiega dość znacznie od innych nekropoli kultury łużyckiej. Uwagi tego badacza opierały

¹ T. Banaszczyk, *Studia o przedstawieniach zbiorowych czasu i przestrzeni w durkheimowskiej szkole socjologicznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989, s. 196-197.

² U. Eco, *Nieobecna struktura*, tłum. A. Weinsberg, P. Bravo, Warszawa 1996, s. 248-249.

³ G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, tłum. J. Proko-
piuk, Warszawa 1997, s. 218-220.

⁴ M. Eliade, *Sacrum, mit, historia*, tłum. A. Tatarkiewicz,
Warszawa 1993, s. 62-70.

⁵ C. Buśko, *Rekonstrukcja niektórych elementów obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej*, „Silesia Antiqua”, t. 29, 1987, s. 67.

⁶ S. Czopek, *Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Pysznicy, woj. tarnobrzeskie, na tle innych stanowisk sepulkralnych tej grupy*, [w:] *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej*, red. A. Barłowska, E. Szałapata, Rzeszów 1989, s. 41.

⁷ B. Zawadzka, *Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrykowie*, „Materiały Starożytne”, t. 10, 1964, s. 275.

się wyłącznie na szczegółowych przykładach pomiarów odstępów między pochówkami, bez próby zgłębiania istoty zaobserwowanych zjawisk⁸.

Autorzy większości opracowań traktowali badane przez siebie nekropolie w sposób statyczny, jako ukształtowane w pradziejach, zwarte układy przestrzenne, utożsamiane zwykle ze zbiorowiskami grobów⁹. Czasami tylko oceniano przeciętne odstępstwa między pochówkami, zwykle jednak podawano wartości graniczne (*odległości wynoszą od 2,5-10,5 m*)¹⁰, lub przypadkowo zestawione (*groby znajdowały się w odległości 20, 60, 100 i 240 cm od siebie*)¹¹. Od podobnych uproszczeń odbiegają niektóre publikacje długotrwałe użytkowanych, wielofazowych cmentarzysk. Na nekropoli kultury łużyckiej w Wietlinie, stan. III zauważono, że groby starsze (III/IV okres epoki brązu) były rozmieszczone daleko od siebie, natomiast odległości pomiędzy pochówkami młodszymi (V okres epoki brązu) są znacznie mniejsze¹². Także na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Kosinie, stan. II strefę z obiektami starszymi (V okres epoki brązu) charakteryzowały duże wzajemne odległości pochówków popielnicowych, zaś później użytkowany obszar (HaC) cechowało już silne zagęszczenie grobów. Na tej podstawie wysunięto hipotezę, że zmienne odległości między grobami odpowiadają w jakimś stopniu etapom użytkowania nekropolii¹³. Podobne wnioski zaprezentował między innymi Sylwester Czopek¹⁴ oraz wcześniej Marek Gedl¹⁵.

Do głównych przyczyn niejednoznacznego interpretowania podziałów przestrzennych cmentarzysk ciałopalnych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza należał brak odpowiedniej techniki analiz, skutecznej w szerokim wymiarze czasowym a równocześnie odpowiedniej dla pojedynczych, wielofazowych nekropolii. Pomiarów średniej odległości, rozrzutu lub zagęszczenia pochówków, jako zbyt ogólne i nie mające odniesień do społecznego kreowania dystansu

nie spełniały takiego wymogu. Ugruntowaną pozycję w badaniach nad przestrzennymi zjawiskami osadniczymi posiada natomiast metoda miejsc centralnych zaproponowana w geografii przez Waltera Christallera¹⁶. Została ona zaadoptowana do archeologicznych studiów nad analizami tendencji kształtujących osadnictwo pradziejowe. Dla uwiarygodnienia wniosków wykorzystano w niej parametr odległości dzielących najbliższe siebie leżące punkty w hierarchii osadniczej. Współcześnie, oprócz siatki W. Christallera i poligonów Thiessena, stosuje się warianty pośrednie, spokrewnione z tzw. metodą najbliższego sąsiada. Przy ich pomocy poszukuje się odpowiedzi na pytania o ukryte prawidłowości w rozmieszczeniu śladów osadnictwa¹⁷.

W opracowaniach archeologicznych wielokrotnie zwracano uwagę na możliwość istnienia związku pomiędzy planografią pochówków a chronologią i regionalną specyfiką użytkowanych cmentarzysk ciałopalnych. Dla początków tradycji łużyckiej rozrzut pochówków określano jako znaczny, szczególnie w strefie zielonogórsko-wielkopolskiej¹⁸, dopiero na przełomie późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza zaobserwowano zacieśnianie się zgrupowań grobów. Zjawisko to widać głównie na terytorium grupy tarnobrzeskiej¹⁹. Nekropole ciałopalne tradycji „pomorsko-kłozowej” charakteryzowało natomiast zwiększanie odległości między pochówkami²⁰. Hipotezy te znajdują potwierdzenie w pomiarach średnich minimalnych odstępów między grobami, opartych metodologicznie na studiach osadniczych W. Christallera. W skali historycznej „długiego trwania” cmentarzysk ciałopalnych na ziemiach polskich zaznacza się stopniowe powiększanie średniego minimalnego dystansu międzygrobowego od IV/V okresu epoki brązu (1,4 m), aż do środkowego okresu lateńskiego (2,8 m)²¹. Zjawisko powyższe uzyskuje możliwe wytłumaczenie w kontekście rozwoju demograficznego, jako świadectwo liczebności populacji, a także relacji społecznych związanych z powstawaniem, rozwojem i upadkiem określonych tradycji kulturowych²². Istotę zmienności dystansów międzygrobowych sprowadzić można do preferowania relacji przestrzennych, charakterystycznych dla danego okresu pradziejów²³.

⁸ L.J. Łuka, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV-V okresu epoki brązu*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 1, 1950, s. 111.

⁹ E. Szydłowska, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Przechylich, pow. Zawiercie. Omówienie materiałów*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, t. 9, 1972, s. 194.

¹⁰ H. Różańska, *Cmentarzysko w miejscowości Wola Szydłowiecka Kolonia, pow. Łowicz*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33, 1968, z. 1, s. 126.

¹¹ J. i A. Kraussowie, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Furmanach, pow. Tarnobrzeg*, „Materiały Archeologiczne”, t. 11, 1970, s. 185.

¹² A. Kostek, *Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Wietlinie III, gm. Leszki, woj. Przemyski*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1980-1984”, 1991, s. 42.

¹³ A. Kostek, *Próba interpretacji chronologicznej skupień grobów na cmentarzyskach grupy tarnobrzeskiej na przykładzie stan. II w Kosinie, woj. Tarnobrzeg*, [w:] *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej...*, s. 378.

¹⁴ S. Czopek, *op. cit.*, s. 410.

¹⁵ M. Gedl, *Uwagi o gospodarce i strukturze społecznej ludności kultury łużyckiej w południowej Polsce*, Kraków 1961, s. 31.

¹⁶ W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Darmstadt 1968.

¹⁷ D. Clarke, *Analytical Archaeology*, London 1968.

¹⁸ A. Marcinkian, *Wczesnołużyckie cmentarzysko ciałopalne w Swarzynicach, pow. Sulechów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 40, 1975, z. 3, s. 317-331.

¹⁹ S. Czopek, *op. cit.*, s. 407-428.

²⁰ B. Zawadzka, *op. cit.*, s. 229-321.

²¹ J. Woźny, *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich*, Bydgoszcz 2000, s. 102-104.

²² S. Kadrow, *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków 1995.

²³ J. Woźny, *op. cit.*, s. 105.

Oprócz długofalowych zmian średnich minimalnych odległości dzielących groby na cmentarzyskach ciałopalnych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, dzięki metodzie Christallera stwierdzono fluktuacje w tym zakresie także na poszczególnych nekropolach wielofazowych. Badacze wiązali wcześniej wspomniane prawidłowości przede wszystkim z regionalną specyfiką grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej²⁴. Skuteczniejszym narzędziem analitycznym okazały się pomiary średnich minimalnych odległości międzygrobowych, rozpatrzone tym razem odrębnie dla poszczególnych faz użytkowania cmentarzysk. W Dankowie²⁵ i Bocheńcu²⁶ początki zajmowania obszaru nekropoli (III okres epoki brązu) charakteryzowały się większymi odstępami między pochówkami aniżeli późniejsze etapy składania zmarłych (IV/V okres epoki brązu). Na terenie cmentarzyska w Przyborowie zaznaczyły się trzy kolejne stadia zmian średnich minimalnych odstępów międzygrobowych. Pochówki z III okresu epoki brązu leżały najdalej wzajemnie od siebie. Mniejsze odległości rozdzielały groby datowane na przełom III/IV i IV okres epoki brązu. Zacieśnianie odstępów między pochówkami pogłębiło się w V okresie epoki brązu.²⁷ Na cmentarzysku w Kietrze proces ten uwidocznił się nieco słabiej, ponieważ średnie minimalne odległości międzygrobowe zmniejszały się tam poprzez kolejne okresy epoki brązu, natomiast nieznacznie wzrosły w początkach epoki żelaza.²⁸

Nekropole zakładane w młodszej epoce brązu odznaczały się analogicznymi cechami podziałów przestrzennych i dystansów międzygrobowych. W Kaliszanach pochówki z początkowego okresu istnienia cmentarzyska znajdowały się w większym wzajemnym oddaleniu niż groby popielnicowe ze schyłku istnienia tej nekropoli²⁹. Podobnie w Jankowie, gdzie średnie minimalne odległości między grobami malały od okresu HaC aż do końca wczesnej epoki żelaza, gdy zaprzestano użytkowania tego cmentarzyska³⁰. Analogiczne zmiany minimalnych odległości między grobami zachodziły na długotrwanie wykorzystywanych

nekropoliach, które powstawały w okresie lateńskim i istniały do okresu rzymskiego.

W Michałkowie odstęp między pochówki kultury pomorskiej były dwukrotnie większe od odległości międzygrobowych w fazie użytkowania tej nekropoli przez kulturę przeworską³¹. Takie same relacje przestrzenne odkryto na cmentarzyskach w Rzęzawach³² oraz Wymysłowie³³. Powtarzają się one na późnolateńsko-rzymskich nekropoliach ciałopalnych z Wilanowa³⁴ i Rumi³⁵. Opisany cykl rozwoju przestrzennego dotyczy też rozległego cmentarzyska podkloszowego w Warszawie-Henrykowie. Wczesne pochówki w jego obrębie dzielą większe wzajemne odległości, natomiast groby konstruowane później leżą znacznie bliżej siebie³⁶.

Wszystkie zgromadzone przykłady, wsparte metodą W. Christallera, obrazują podobne mechanizmy konstruowania podziałów przestrzeni cmentarzysk ciałopalnych w epoce brązu, wczesnej epoce żelaza, okresie lateńskim i rzymskim. W miarę składania na nich kolejnych pochówków zmniejszały się przeciętne minimalne odstęp między sąsiednimi grobami³⁷. Analiza odległości między pochówkami pozwala na sformułowanie wniosku o głębokiej symbolicznej przestrzeni miejsc grzebalnych, uniemożliwiającej ich dowolny lub chaotyczny rozwój³⁸. Obszar sakralnego centrum cmentarzyska wypełniano sukcesywnie grobami. Pozostawały stopniowo coraz węższe fragmenty dostępnej przestrzeni do składania nowych pochówków³⁹. Starano się zapewne, aby nie niszczyły one wcześniejszych grobów, co pozwalało zachować ciągłość tradycji i pamięci o przodkach. Odległości między grobami nabierały istotnego znaczenia, szczególnie w perspektywie długotrwałego kształtowanego zasięgu przestrzennego cmentarzysk, który podlegał presji społecznej wpływającej na zachowania rytualne poszczególnych użytkowników nekropoli ciałopalnych.

²⁴ S. Czopek, *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem*, Rzeszów 1996, s. 56.

²⁵ M. Gedl, *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Dankowie, pow. Kłobuck, część III (materiały z badań prowadzonych w latach 1959-1961)*, „Materiały Archeologiczne”, t. 4, 1963, s. 117-216.

²⁶ A. Matoga, *Wstępne wyniki badań na cmentarzysku z III-IV okresu epoki brązu w Bocheńcu, woj. Kielce*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 37, 1985, s. 81-110.

²⁷ A. Marcinkian, *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z III-IV okresu epoki brązu w Przyborowie, pow. Nowa Sól*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 3, 1972, s. 174-175.

²⁸ M. Gedl, *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrze*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1982.

²⁹ D. Durczewski, *Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z IV-V okresu epoki brązu w Kaliszanach, woj. Piłskie*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 35, 1986, s. 41-98.

³⁰ A. Żukowska, *Cmentarzysko łużyckie w Jankowie, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne”, t. 4, 1958, s. 219-254.

³¹ Ł. i J. Okuliczowie, *Cmentarzyska kultury pomorskiej i z okresu rzymskiego w Michałkowie, gm. Dobrzyń, woj. Włocławek*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 41, 1976, s. 435-460.

³² S. Jasnosz, *Cmentarzysko kultury grobów jamowych w Rzęzawach, pow. Turek*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 17, 1966, s. 237-265.

³³ Idem, *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 2, 1951, s. 1-284.

³⁴ J. Marciniak, *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, „Materiały Starożytne”, t. 2, 1957, s. 7-174.

³⁵ M. Pietrzak, *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w wpływów rzymskich w Rumi, woj. Gdańskie*, Gdańsk 1988.

³⁶ B. Zawadzka, *op. cit.*, s. 229-321.

³⁷ J. Woźny, *op. cit.*, s. 107.

³⁸ J. Kolbuszewski, *Semiotyczny pejzaż cmentarza*, [w:] *Cmentarze żydowskie*, red. J.A. Choroszy et al., Wrocław 1995, s. 30.

³⁹ E. Szydłowska, *Ze studiów nad cmentarzami birytualnymi z przewagą grobów szkieletowych w kulturze łużyckiej*, „Przeгляд Archeologiczny”, t. 22, 1974, s. 155.

Miejsca grzebalne w rzeczywisty lub symboliczny sposób zajmowały wyjątkową pozycję w krajobrazie. W epokach metali wyraźnie ukazywały to kurhany, stanowiące połączenie różnych poziomów kosmosu dla umożliwienia wędrówki duszy zmarłego w zaświaty⁴⁰. Występowały też analogiczne zasady orientowania przestrzennego innych cmentarzysk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. W przypadku modelu nekropoli ciałopalnych z ziem polskich wyrażną ich właściwością była symboliczna waloryzacja południowo-wschodniej strony cmentarzysk, zasługującej na miano „wejściowej” w stosunku do otaczającego krajobrazu. W tej części cmentarzysk lokalizowano przeważnie stosy ciałopalne inicjujące rytuał ciałopalenia. Analogicznie, od południa i wschodu wykonywano często przerwy w obstawach grobowców. Podobnie ukierunkowywano intencjonalne otwory na powierzchni naczyń obrzędowych, tzw. „otwory dla duszy”. Fenomen mitycznego południa oraz wschodu łączony był w mitologii indoeuropejskiej z pozytywną zasadą męską, wspólną też dla symbolizmu ognia i słońca. Od strony teoretycznej uzasadniona jest hipoteza, że wejście w sakralny obszar cmentarno-grobowy z kierunku południowo-wschodniego było równoznaczne z ruchem prowadzącym w górę, ku słońcu. Wkraczanie z odpowiedniej strony w głąb nekropoli odpowiadałoby wędrówce z nizej leżących peryferii do wyniesionego sakralnego centrum, wypełnionego pochówkami⁴¹.

Cmentarzyska pradziejowe nie tylko odznaczały się swoistymi zasadami kreowania odległości międzygrobowych czy powtarzanimi regułami orientowania wobec kardynalnych stron mitycznego kosmosu⁴². Posiadały również wewnętrzne i zewnętrzne delimitacje przestrzeni grzebalnej. W przypadku nekropoli ciałopalnych z epok metali wyrazem tych tendencji były między innymi obiekty paleniskowe zajmujące obrzeża miejsc grzebalnych i ograniczające najczęściej skupienia pochówków od północy i zachodu, jak gdyby po przeciwnej stronie od „wejściowej” strefy stosów ciałopalnych⁴³. Obrzędy związane z rozpalaniem ognisk na cmentarzach, oprócz przypisywanej im funkcji „styp” czy „ogni nagrobnych”, były przede wszystkim sposobem podziału jednolitej przestrzeni grzebalnej na odrębne obszary funkcjonalne. Podobne przeznaczenie symboliczne posiadały niegrobowe skupienia ceramiki oraz kamieni pomiędzy pochówkami. Wszystkie one zajmowały peryferyjne strefy cmentarzysk, czasami rozdzielając od siebie wewnętrzne partie nekropoli⁴⁴.

W archeologii brak właściwie wypracowanej, jednolitej metodyki badawczej zjawisk sakralnych. Teoretyczne

rozważania i poszukiwania uogólnionych modeli poznawczych tylko niekiedy znajdują zastosowanie w rzeczywistych analizach cmentarzysk pradziejowych, zwłaszcza nekropoli ciałopalnych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza⁴⁵. Jest to szczególnie widoczne w przypadku opracowań wielkich nekropoli popielnicowych, które dopiero wówczas *nabierają większego znaczenia, jeśli są poprawnie rozkopane i dobrze dokumentowane*⁴⁶. Mimo bezcennej świadomości rzetelnego warsztatu terenowego, do wyjątków należą wieloaspektowe analizy cmentarzysk prowadzące do rekonstrukcji struktury społecznej ludności kultury łużyckiej i innych wspólnot pradziejowych⁴⁷. Archeolodzy próbują wyjaśnić zaobserwowane zjawiska przestrzenne w sposób zdroworozsądkowy. Według Adama Kostka, w Paluchach, pow. przeworski *pojawienie się innego układu grobów na cmentarzysku jest, jak się wydaje, odzwierciedleniem istotnych zmian, przede wszystkim w strefie wierzeniowej, jakie dokonały się u ludności użytkującej to cmentarzysko*⁴⁸. Zakres interpretacji ulega poszerzeniu wówczas, gdy badacze uwzględniają modelowe i symboliczne aspekty rozwoju przestrzennego nekropoli pradziejowych. Do takich podstaw teoretycznych sięgają już nowsze publikacje naukowe. W odniesieniu do wielkiego cmentarzyska z Pysznicy, pow. stalowowolski, S. Czopek uznał, że *dotychczasowe ustalenia nie potwierdzają liniowego modelu rozwoju nekropoli, ani w bezpośredni sposób modelu cyklicznego powrotu do najstarszej części cmentarzyska*⁴⁹. *Wydaje się (...) że mamy do czynienia z pewnym modelem mieszanym, w którym nie cała nekropola jest punktem odniesienia, a jej część, wokół najstarszych grobów. Rozwijały się one wielokierunkowo (...). Jedynie w stosunku do niektórych grobów najmłodszych (...) można mówić o rozwoju liniowym*⁵⁰.

Teoretyczne wzory zagospodarowywania cmentarzysk pradziejowych ułatwiają również interpretowanie nietypowych obiektów znajdujących się w ich obrębie. Według Małgorzaty Mogielnickiej-Urban *duże jamy (...) z węglem drzewnym, zupełnie pozbawione kości ludzkich, należy traktować jako pozostałości ogni palonych w dniach zmarłych (...). Uważane są także za ślady palenia ogni*

⁴⁵ M. Mogielnicka-Urban, *Elementy doktryny religijnej w świetle obrządku pogrzebowego na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej na Pomorzu*, [w:] *Aktualne problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2007, s. 61.

⁴⁶ M. Gedl, *O wielkich cmentarzyskach z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza – słowo wstępne*, [w:] *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, red. M. Gedl, Warszawa 2002, s. 12.

⁴⁷ T. Rysiewska, *Struktura rodowa w społecznościach pradziejowych, Próba wnioskowania na podstawie cmentarzysk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Wrocław 1996.

⁴⁸ A. Kostek, *Cmentarzysko w Paluchach, pow. Przeworski. Dotychczasowe badania*, [w:] *Wielkie cmentarzyska...*, s. 334.

⁴⁹ J. Woźny, *Symbolika przestrzeni...*

⁵⁰ S. Czopek, *Pysznica, pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 – cmentarzysko ciałopalne z przełomu epoki brązu i epoki żelaza*, Rzeszów 2001, s. 186.

⁴⁰ M. Eliade, *op. cit.*, s. 62-65.

⁴¹ J. Woźny, *Cmentarzyska jako miejsca kultu w sakralnym krajobrazie*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, „Funeralia Lednickie”, t. 9, Poznań 2007, s. 222.

⁴² M. Eliade, *op. cit.*, s. 62-65.

⁴³ J. Woźny, *Symbolika przestrzeni...*, s. 149.

⁴⁴ Idem, *Cmentarzyska jako miejsca kultu...*, s. 223.

ofiarnych (...). Łączenie ich ze stypami nie jest jedynym możliwym i prawdopodobnym wytłumaczeniem ich obecności na nekropoliach. Paleniska znajdujące się obok grobów są uważane za przejaw działalności obrzędowej (...)»⁵¹. Nieco inne spojrzenie na ten temat proponuje Jacek Woźny⁵², włączając znajdujące się na cmentarzyskach ogniska i paleniska w schemat zorganizowania przestrzeni (...) obrzędów związanych z oczyszczaniem żywych po kontakcie ze zmarłymi⁵³. Modelowe formy rozplanowania cmentarzysk pradziejowych przydatne są także do interpretowania lokalizacji miejsc ciałopalenia z okresów lateńskiego i wpływów rzymskich. W praktyce zaobserwowano dwie odmienne reguły usytuowania stosów w obrębie nekropoli. Wedle pierwszej z nich miejsca ciałopalenia zlokalizowane były w przybliżeniu w części centralnej stanowiska, a niekiedy w innym punkcie, który z pewnych względów mógł być szczególnie istotny, np. na szczycie wzniesienia, na którym położone było cmentarzysko. Z taką sytuacją mamy do czynienia (...) w Wymysłowie (...), gdzie ustryny znajdowały się w centralnej części nekropoli (...). Na cmentarzysku w Opatowie jedno z domniemyanych miejsc wielokrotnego ciałopalenia usytuowane jest także w centralnej jego części. Wedle drugiej reguły ustryny rozmieszczone były na obrzeżach cmentarzyska, w jego strefie peryferycznej, poza zasięgiem występowania zwartych skupisk grobów (...). Z tą regułą zdaje się być zgodne usytuowanie na nekropoli opatowskiej pozostałych ustryn, obiektów warstwowych i rowkowych, a także warstw ciałopalenia, zlokalizowanych w obrębie peryferycznych stref nekropoli, poza zasięgiem skupisk grobów⁵⁴.

Sposoby wypowiedzania się archeologów na temat cmentarzysk przeszły w ostatnich dekadach liczne modyfikacje, nim wreszcie dostrzeżono rangę symbolicznych i społecznych walorów reprezentowanych przez pradziejowe miejsca grzebalne. Ich scenografia, wraz z kulturowo warunkowym poczuciem przynależności do ziemi, kwestią pochodzenia i wspólnotą rytuałów jest komponentem doświadczenia miejsc, obiektów oraz podmiotów działających wyposażonych w kulturowe znaczenia i dyspozycje⁵⁵. W historii badań archeologicznych cmentarzyska starożytne nazywano ruinami, pomnikami i żalami, będącymi śladami po pradawnych przodkach. Później opisywano je z zastosowaniem pojęć ewolucjonizmu kulturowego,

co doprowadziło do przypisywania układom i wyposażeniu grobów odzwierciedlenia też rozwoju społecznego, hierarchii płci i reguł pokrewieństwa. Hermeneutyka wzorowana na filozofii Hansa-Georga Gadamera, Martina Heideggera, Paula Ricoeura czy Algirdasa Juliena Greimasa oraz praktyce badawczej Christophera Tilleya, Richarda Bradleya i innych współczesnych archeologów, dowiodła potrzeby i skuteczności studiowania wyobrażeń zbiorowych społeczeństw pradziejowych wyrażających się poprzez strukturę przestrzenną ich cmentarzysk. Proces poznawczy obejmujący analizy fenomenologiczne, strukturalne i komparatystyczne stworzył możliwość interpretowania relacji międzygrobowych wraz z powiązanymi obiektami rytualnymi, układów przestrzennych nekropoli oraz kierunków ich rozwoju jako wzorów tradycji kulturowej z danej epoki⁵⁶.

Wnioski te można poszerzyć o zalecenie nawiązujące do manifestu Bjørnara Olsena, nakazującego poszanowanie kultury materialnej⁵⁷. Groby i cmentarzyska, tak samo jak przedmioty i dary, nie były jakimiś przypadkowymi substytutami zastępującymi rzeczywiste „społeczne” stosunki, lecz same w sobie miały kluczowe znaczenie dla ustanowienia i utrzymania tych relacji, które nie powstawały między dwiema stronami w próżni, ale poprzez zbiorowe współdziałanie pomiędzy bytami przedmiotowymi. Relacje między przedmiotami i obiektami nie były abstrakcyjnymi, przypadkowymi rzeczami, lecz ustawicznie angażowanymi, konkretnymi manifestacjami tych związków, a tym samym ich fundamentalnymi składnikami⁵⁸. Rozważanie wieloaspektowych powiązań przestrzennych w obrębie cmentarzysk analogicznie do tekstów kulturowych jest już niewystarczające. Nowe podejście afirmuje pluralizm znaczeń, które uzyskują rzeczy odczytywane na nowo przez nowych ludzi w nowych kontekstach (...). Weźmy na przykład biografię neolitycznego megalitu: ten pomnik zawsze znaczył (lub był czytany) od czasu swego powstania sześć tysięcy lat temu. W ciągu swojej kariery napotykał wojowników epoki brązu, rolników epoki żelaza, średniowiecznych księży i osiemnastowiecznych antykwariuszy; wszyscy oni ustanowili nowe intertekstualne związki i interpretacje (...). To otwarcie na znaczenie pozwala megalitowi ustanowić powiązania z dowolnym momentem historycznym i kulturą. W takim wypadku ten materialny tekst można uznać za bardziej radykalnie zróżnicowany, ludyczny i pozostający poza autorską kontrolą niż inne teksty pisane. W tym sensie jego początek zagubił się w jego własnym procesie stworzenia. Tylko materialne znaczące pozostaje mniej lub bardziej stałe; to, co znaczone, jest nieprzerwanie tworzone i gubione w historycznym akcie ponownej lektury⁵⁹.

⁵¹ M. Mogielnicka-Urban, *op. cit.*, s. 73-75

⁵² J. Woźny, *Symbolika przestrzeni...*

⁵³ M. Mogielnicka-Urban, *op. cit.*, s. 74.

⁵⁴ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telaga, *Organizacja przestrzenna cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie*, [w:] *Środowisko pośmiertne człowieka*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, „Funeralia Lednickie”, t. 9, Poznań 2007, s. 267.

⁵⁵ R. Zapłata, *Archeologiczne studia nad przestrzenią. Zastosowanie Systemów Informacji Geograficznej w badaniach nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na Pomorzu*, maszynopis w Instytucie Prahistorii UAM, Poznań 2005, s. 318.

⁵⁶ J. Woźny, *Cmentarzyska jako miejsca kultu...*, s. 220.

⁵⁷ B. Olsen, *W obronie rzeczy. Archeologia i ontologia przedmiotów*, tłum. B. Shallcross, Warszawa 2013.

⁵⁸ Ibidem, s. 14.

⁵⁹ Ibidem, s. 81.

Summary

The space of prehistoric burial grounds in archaeological theory and practice

The ways of interpreting prehistoric burial grounds were modified several times within last decades. However, still dominant is the approach in which the most important is to document well, to systemize and to specify grave findings. The present paper considers the researches emphasizing the space relations in the burial ground area as well as the interrelations between ritual structures situated there. The grounds, in historical depiction, were analysed on the basis of the following methods: cultural evolutionism, positivism, structuralism, and also hermeneutics and phenomenology. Gradually, the attention was paid to the new research

problems: distances between graves, directions of the burial grounds' development, establishing their inner and outer boundaries, settlement of ritual structures (hearths, funeral pyres, concentration of pottery and stones) and the tradition of using the space of burial grounds in later historical periods. The conclusions presented in the paper show that the biography of archaeological structures, such as burial grounds, is initiated in primeval history but is completed by other generations of observers and researchers of those relics. Their space „text” is unceasingly read and interpreted.

*Jacek Woźny
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych*